

* MATERIÁLY - KRONIKA *

K MOŽNOSTEM LITERÁRNĚ-JAZYKOVÉ ANALÝZY TEXTU (Na úryvcích z pohádek K. Paustovského)

Zdeňka Trösterová

Národní jazyk existuje v různých podobách, tzv. různotvarech, idiomech. Studujeme-li cizí jazyk, setkáváme se většinou jen s jednou z jeho podob, jazykem standardním, který sice dobře plní základní, tj. komunikační funkci, ale za jeho hranicemi zůstává nesmírné bohatství jazyka lidového z jedné a jazyka umělecké literatury z druhé strany. Někteří badatelé se snaží termínem standardní jazyk nahradit tradiční termín spisovný jazyk právě proto, že poslední je poněkud zavádějící vzhledem ke své vnitřní formě¹, která implikuje (zvláště v ruské podobě "literaturnyj jazyk"), že v původním slova smyslu jde o jazyk literatury, především umělecké. V triádě *lidový jazyk – standardní jazyk – umělecký jazyk* (dovolíme-li si toto eliptické označení pro jazyk umělecké literatury) se na první pohled zdá, že jazyk lidový a umělecký představují dva krajní póly, které jsou od sebe nejvíce vzdálené. Ve skutečnosti mají však spolu v některých směrech více společného než s jazykem standardním, který je ve srovnání s nimi příliš "učesaný", znormovaný, plný klišé a hotových obrátů, po nichž bez rozmyšlení saháme jako po polotovarech připravených k rychlému použití v dnešní uspěchané době.

Chceme-li alespoň někdy sobě i studujícím cizí jazyk zprostředkovat radost z bezprostředního setkání s jazykem nestandardním, bohatším a šťavnatějším, těžko to můžeme udělat kontaktem s jazykem lidovým např. v jeho dialektním různotvaru, ale máme možnosti sáhnout po umělecké literatuře, již

¹ Např. chorvatský badatel D. Brozović, člen mezinárodní komise pro slovanské spisovné jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů.

normálně věnujeme pozornost spíše z hlediska myšlenkového obsahu, filozofického náboje, ideových proudů apod. V posledních letech jako by se u nás na školách všech stupňů vytrácela možnost "pohrát si" s literárním dílem či spíš jeho úryvkem, věnovat třeba delší dobu rozboru několika vět. Tento způsob práce je běžný spíše na Západě.²

K ruským autorům, jejichž dílo skýtá mnoho možností pro tyto experimenty, patří bezesporu Konstantin Paustovskij, který jako málokdo uměl organicky včlenit do tkáně díla popisy přírodních jevů, jež si však přitom ponechávají značnou míru svébytnosti a lze s nimi pracovat i bez širšího kontextu. Pro naše účely jsme vybrali ukázky z jeho pohádek. Následují autentické texty:

«Слеза скатилась у коня из глаз. Конь заржал жалобно, протяжно, взмахнул хвостом, и тотчас в голых деревьях, в изгородах и печных трубах завыл, засвистел пронзительный ветер, вздул снег... Летела по ветру мерзлая солома с крыш, ломались скворечни, хлопали оторванные ставни. И все выше взвивались столбы снежной пыли с окрестных полей, неслись на деревню, шурша, крутясь, перегоняя друг друга. ...Метель начала затихать к вечеру... А к ночи небо зазеленело как лед, звезды примерзли к небесному своду, и колючий мороз прошел по деревне. Никто его не видел, но каждый слышал скрип его валенок по твердому снегу, слышал как мороз, озоруя, стискивал толстые бревна в стенах, и они трещали и лопались... Филка запахнул тулупчик, выскочил на улицу и побежал к мельнице. Снег пел под ногами, будто артель веселых пильщиков пилила под корень березовую рошу за рекой».³

«А река была такая, что лучше, должно быть, не найдешь. Берега крутые, все в колосистых травах, в деревьях. И каких только дерев не было на Высокой реке! В иных местах даже в полдень было пасмурно от старых ив. Они окунали в воду могучие свои ветви, и ивовый лист – узкий, серебряный, вроде рыбки уклейки – дрожал в бегучей воде. А выйдешь из-под черных ив – и ударит с полян таким светом, что зажму-

² Srov. ve článku D. Emingerové, *Ústav pro elitu (Čeští středoškoláci zase studují ve Francii na lyceu v Dijonu)*, *Mladý svět* XXXIV, 1992, 4, s. 26: "Učím dva Čechy", vyprávěl mi pan Parnette, profesor literatury. "... Jak říkali, nejvíc je okouzlení výkladem textu. To prý doma nikdy nedělali: vzít několik vět z nějakého románu a hodiny a hodiny je vysvětlovat."

³ К. П. Паустовский, *Теплый хлеб*. В кн.: *Сказки русских писателей*, Москва 1986, с. 643 п.

ришь глаза. Рощицы молодых осин толпятся на берегу, и все осиноvé листья дружно блестят на солнце».⁴

«Блестели черные ветки, шуршал, сползая с крыш, мокрый снег, и важно и весело шумел за околицей сырой лес. Весна шла по полям как молодая хозяйka. Стоило ей только посмотреть на овраг, как в нем тотчас начинал булькать и переливаться ручей. Весна шла, и звон ручьев с каждым шагом становился громче и громче.

Снег в лесу потемнел. Сначала на нем выступила облетевшая за зиму коричневая хвоя. Потом появилось много сухих сучьев – их наломало бурей еще в декабре, – потом зажелтели прошлогодние палые листья, проступили проталины и на краю последних сугробов зацвели первые цветы мать-и-мачехи».⁵

Jaký je celkový dojem z těchto tří úryvků? První působí dojmem dynamiky a neurvalosti, druhý chvějivého klidu a ticha, třetí skrytého pohybu a naděje. Tyto pocity sice bezprostředně souvisejí s obsahem jednotlivých sdělení (zima, vánice a lýtý mráz, které přepadly vesnici, horký letní den, předjaří, v němž má příroda mnoho "práce"⁶, která však do jistého momentu probíhá spíš nenápadně a skrytě), ale podpořeny a umocněny jsou užitými jazykovými prostředky.

O Paustovském se uvádí, že to je autor malířského vidění světa, jeho popisy přírody jsou však nejen barvité a barevné, ale i plné zvuků. Zvláště je to zřetelné v prvním úryvku: ветер *завыл* и *засвистел*, оторванные ставни *хлопали*, столбы снежной пыли *шуршали*, валенки *скрипели* по снегу, снег *пел* под ногами... Svět plný zvuků slyšíme i tam, kde to není přímo vyjádřeno: jestliže бревна *трещали*, pak trámy jistě praskaly "nahlas", jestliže артель веселых пильщиков *тихла* под корень березовую рошу, pak zvuk pily byl daleko slyšet (ostatně jde právě o příměr, jak "zpíval", vrzal sníh pod pohama). V třetím úryvku *шуршал* мокрый снег, *шумел* лес, *булькал* ручей. Vedle zvuků samozřejmě významnou úlohu hrají i barvy: небо *зазеленело*, блестели *черные* ветки, ручей *переливался* (měnil barevné odstíny), выступила *коричневая* хвоя, *зажелтели* листья. A opět – "barvy" jsou i tam, kde přímo nejde o označení barvy: снег потемнел, на краю сугробов зацвели цветы мать-и-мачехи (tedy *жлутé* rozkvetlí podběl), vrbové lístky byly

⁴ К. П. Паустовский, *Дремучий медведь*, оп. с. с. 653.

⁵ К. П. Паустовский, *Стальное колечко*, оп. с. с. 651.

⁶ Srov. Halasovu báseň *Co všechno musí dělat jaro*, začínající slovy: Vytáhnout trávu z hlíny / a nazeleno natřít. / Načernit všechny stíny / a všechno živé sbratřit.

серебряные, проталины (místa, kde roztál sníh) byly na pozadí sněhu tmavé atd. V některých případech ani nemusí jít o skutečnou barvu, ale dojem, jakým působí na člověka – vrby jsou *черные* (выйдешь из-под черных ив), protože vrhají černý, hustý stín, který tak kontrastuje s oslňujícím slunečním světlem.

V prvním úryvku, velmi bohatém na zvuky, je uměleckého účinku dosahováno i kontrastem světa zvuků a světa ticha: nebe zezelenalo jako led, hvězdy přimrzly k nebeské báni – tyto obrazy implikují ticho, nehybnost, jakousi zlověstnost (vesnice je lýtým mrazem životně ohrožena, jde o trest přírody za to, že chlapec Filka urazil jednoho z jejích tvorů, hladového koně). Jakmile se však Filka odhodlá k činu, kterým chce své nehezké jednání napravit, jako by i krutý mráz ztratil něco ze své osudovosti: снег пел под ногами, будто артель *веселых* пыльщиков пилила под корень березовую пошу. A i když zdaleka ještě není jasné, jak vše skončí (odhlédneme-li od žánru pohádky, kde se šťastný konec závazně předpokládá), obraz "veselých dřevorubců" je prvním světlým bodem.

U Paustovského nejde o přírodu "an sich", nezávislou na lidském faktoru, ale o přírodu vnímanou člověkem, všemi lidskými smysly. Jazykově je to umocněno básnickými přívlastky a příměry: to, že vítr je *пронзительный* (pronikavý, bodavý), mráz je *колючий* (štíplavý) vnímáme celým povrchem těla, kůže, vrbový lístek, *узкий, серебряный, вроде рыбки уклейки* (ouklej) vnímáme očima, stejně jako jeho chvění v bystré tekoucí vodě. Sluchem vnímáme zvuky, jak o tom byla řeč výše, dokonce čichový vjem dovede vyvolat obraz *крутые берега все в колосистых травах* (hustá, vysoká, voňavá kvetoucí tráva). Kontrastuje tajemné šero pod starými vrby, v jejichž stínu je smutno a ponuro, a družná pospolitost mladých osik, jejichž listí se třpytí na slunci.

Jedním ze způsobů, jak vyvolat u čtenáře kýženou představu, je využití účinkového vztahu: pod starými vrby je temno, ale jakmile člověk vykročí z jejich stínu, oslepí ho taková sluneční záře, že musí přimhouřit oči.

Součástí uměleckých postupů je i využívání personifikace: *мороз прошел по деревне* (dokonce obutý ve válenkách), *весна шла по полям* (jako mladá hospodyňka, *мороз, озоруя*, stiskával břevna (a tedy dělal klukoviny, nezbednosti, naschvály, vyváděl). Ale nemusí jít ani o personifikaci ve vlastním slova smyslu, stačí aby se pohybovaly, létaly a tančily, chvěly se neživé věci: *летела по ветру мерзлая солома с крыш, взвивались столбы снежной пыли с окрестных полей, неслись на деревню, шурша, крутясь, перегоняя друг друга*, list *дрожал* v bегучей воде. Tedy nejen svět barev, svět zvuků, svět

ticha, ale také svět pohybu (a v kontrastu k němu nehybnosti nebo "utajeného pohybu" jako v poslední ukázce při popisu táni).

Jistěže jde o literární postupy, jenže využívají bohatství jazyka – ale zároveň samy jazyk obohacují. Ne náhodou sehrál pojem "dobrého autora" významnou roli v teorii spisovného jazyka pražské lingvistické školy, protože každý dobrý autor posouvá hranice a možnosti spisovného jazyka, slova se jako drahokamy zablýští svou novou ploškou v nezvyklých a neotřelých slovních spojeních, v kontrastu antonymického užití, v bohatství synonymické řady, v sousedství s neologismem, v méně obvyklých syntaktických konstrukcích...

Až potud jsme s ruským textem pracovali obdobně, jako by šlo o text v jazyce mateřském. Do jisté míry nám to umožňuje okolnost, že jde o jazyk blíže příbuzný, v němž si mnohé domyslíme, aniž bychom museli vždy sahat po slovníku. Vždyť dokonce i v mateřštině jsou pro nás některá slova "prázdnými" pojmy, např. málokdo z nás si dovede něco konkrétního představit pod izolovaným slovem "ouklej", ale platí-li přirovnání *úzký stříbrný vrbový lístek – rybka ouklej*, pak platí i opačně a není rozhodující, že daný druh ryby neznáme.

Protože samozřejmě nejde o jazyk mateřský, ale jeden ze studovaných jazyků cizích, upozorňují na sebe v našem prostředí některé obraty a výrazy, které v češtině nejsou obvyklé: třeba vazba *крутые берега все в колосистых травах* (vyjádření hojnosti, velkého množství, srov. učebnicový příklad *скатерть в пятнах*), nezvyklý způsob slovtvorby: *мать-и-мачеха*, už zmíněný *подбел*, *белокопытник*, přičemž je zajímavé, jak v různých slovnících si různě odpovídají tyto botanické termíny – ve VRČS je *мать-и-мачеха*, ale není heslo *белокопытник* (není ani u Dařa), ale právě tímto slovem je "podběl" přeložen ve slovníku *Чешско-русский словарь*, Москва 1959, jehož autorem je A. I. Pavlovič. V této souvislosti lze upozornit i na jiné botanické termíny obdobně tvořené, např. *иван-да-марья*, *черныш hajní*. Jde o slova, která jsou původně vlastní jazyku lidovému a dialektům, srov. např. *Словарь говора деревни Акчим Пермской области*, И – М, Перм 1990: *Иван-да-марья* называю, светлый Иван, а темная Марья (lidová etymologie vychází z podoby rostliny, která má žluté květy a tmavomodrofialové listeny). Ostatně i některé užití gramatické tvary prozrazují, že jich Paustovskij užívá v nekodifikované, lidové podobě: *берега в деревьях*, и каких только *дерев* там не было (srov. VRČS *дерево*, пл. *деревья*, *дервьев* п. zast. lok. spec. *дерева*, *дерев*).

Samozřejmě by bylo možné si všimnout i řady jiných fenoménů, např. využití zvukomalebných slov: *шуршать*, *булькать*, *трещать*, ale i "zvukomalebného" efektu vzniklého řazením slov s opakovanými hláskami, např.

пильщики пилили – "vysoké a úzké" "i" připomíná vysoký a pronikavý zvuk pily při řezání dříví. Bylo by možné spočítat poměrné zastoupení jmen a sloves a přijít k závěru, že první úryvek, který je nejdynamičtější, je současně i nejbohatší na slovesa. Atd.

Ostatně studenti sami jsou schopni do rozboru textu vnést řadu dalších zajímavých postřehů a zkušenosti učitelé jazyka vědí, že při této práci lze navodit tvůrčí atmosféru. Na některé možnosti práce s uměleckým textem, které mohou obohatit jak literární, tak i jazykové vnímání studujících, jsme se pokusili ukázat i z toho důvodu, že v současné době větší volnosti učitele při výběru metod práce má – vedle veskrze utilitárního zvládnání komunikačních situací v cizím jazyce – větší šanci i všestranné zamyšlení nad úryvkem autentického textu. Kdybychom tyto postupy mohli uplatňovat častěji v mateřském⁷ i cizích jazycích, vypěstovali bychom postupně u studujících větší a jemnější jazykový cit i pochopení pro krásnou literaturu i v jejich nedělových partiích.

⁷ Již v tezích Pražského lingvistického kroužku v oddílu *Užití nových směrů lingvistických na školách středních* se uvádí, že k postupnému rozvíjení jazykové pohotovosti velmi účelně přispívá "úvaha o hotovém jazyce, při níž žák rozlišuje jazykové prostředky jemu známé a dosud neznámé, poznává způsob jejich užití a uvažuje o tom, jak se jimi dosáhlo zamýšleného účelu." In: *U základů pražské jazykovědné školy*, Praha 1970, s. 62.